

КРИТИЧЕН АНАЛИЗ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО НА СОЦИАЛНИТЕ ДИСТАНЦИИ И ЕТНИЧЕСКИТЕ СТЕРЕОТИПИ ЗА МАЛЦИНСТВОТА В БЪЛГАРИЯ

Добрин Добрев

Настоящата статия има за цел да разгледа и да подложи на критичен анализ съвременните тенденции в изследването на социалните дистанции и стереотипите за етническите малцинства в България. База за анализа е изследването на социалните дистанции и етническите стереотипи, реализирано от изследователски екип на Институт „Отворено общество” – София, в периода 26 май – 15 юни 2008 г. Резултатите от него се основават на регионално стратифицирана национално представителна извадка. Теренното изследване е проведено под формата на анкетиране „лице в лице” в дома на респондентите. В извадката са обхванати 1144 лица над 18 години, разпределени в 232 гнезда. Стохастичната грешка на изследването е $\pm 2,9\%$. Като изследователски методи са използвани адаптираната „скала на Богардус” и модифициран вариант на „теста на Кац и Брейли”. Скалата на Богардус представлява кумулативна скала, измерваща пространствените социални дистанции между индивидите и групите. Тестът на Кац и Брейли измерва съдържанието на стереотипите за етническите малцинства. Във варианта, използван в изследването, се използва отговорът на отворения асоциативен въпрос: „Подобно на детската игра „Асоциация”, при която, когато ви кажат „лимон”, казвате „кисел”, моля, посочете по три характеристики, които най-добре описват следните етнически групи и националности.” (Пампоров, 25–26).

Коректното разчитане на получените резултати от изследването и направата на адекватни изводи и препоръки, базирани на тях, изисква още тук да дефинирам основните недостатъци на теоретичните подходи, разкриващи същността на личностните диспозиции, нагласи и стереотипи, както и на използваните методи за измерването им (Добрев, 180–188). Освен недостатъците на методологията на изследването, описана от авторите му (Пампоров, 18–27), трябва

да посочим следните критични бележки: На първо място, авторите на изследването изхождат от допускането, че съществуването на негативни стереотипи е нещо отрицателно и те трябва да бъдат елиминирани. Съществуването на предразсъдъци, били те положителни или отрицателни, е част от нормалното съществуване и функциониране на човешката личност. Опитите обществото да формира у членовете си точно определен набор от „приемливи нагласи“ води до социално инженерство и тоталитарен тип общности, което е най-малкото неприемливо. Съществуването на негативен предразсъдък само по себе си не е малощеност или недостатък: човек е устроен така, че да вижда лошото извън себе си (Айви, 1999, с. 15). Промяна се налага единствено, ако стереотипът пречи на нормалното функциониране на индивида или обществото, като промяната трябва да е по посока на рационализирането на предразсъдака, а не по посока на пълното му премахване. На второ място, стереотипите притежават трикомпонентна структура, включваща когнитивен, афективен и поведенчески компонент (Джонев, 1996, с. 213). Използваните методи в изследването на „Отворено общество“ измерват само когнитивния и афективния компонент. Оттук следва, че съществуването на негативни стереотипи по отношение на етническите малцинства не означава, че те ще провокират автоматично реално дискриминационно поведение или практики. На трето място, данните от изследването на етническите стереотипи търпят общите методологични критики срещу диспозиционните теории изобщо. Първият силен аргумент тук е, че различните социални ситуации детерминират различно поведение, а не съществуването на социални стереотипи (Mischel, 1968). Приемайки допускането, че поведението има повече ситуационна специфичност, отколкото постоянство, можем да предположим, че човек с негативни предразсъдъци към ромите ще е склонен на кооперативно, алтруистично и приемащо поведение спрямо тях в зависимост от ситуацията на осъществяване на интеракцията, а не под въздействието на стереотипите си. Втората критика е свързана с това, че стереотипите не са нещо повече от етикети за различни типове поведение, което ни се струва, че съвпада с тях. С други думи казано, предразсъдъците са наши фантазни представи, а не са устойчиви особености на поведението. Третият аргумент е свързан

с допускането, че на поведението влияе личността на човека, а не съществуващите отделни стереотипи (Kenrick, Stringfield, 1980). Същността на този аргумент е, че съществуващите предразсъдъци с голяма вероятност могат да предсказват поведението само на тези хора, при които те имат водещо място в мотивацията. От двама души, които едновременно не одобряват турското етническо малцинство, дискриминационно поведение е по-вероятно да се очаква само при този, при който този стереотип е водещ при избора на поведение.

Според авторите на цитираното изследване на „Отворено общество” резултатите показват, че в българското общество съществуват значими расови и религиозни предразсъдъци към етническите малцинства в страната. По отношение на нагласите за сключване на брак с представители на другите етнически групи, живеещи в България (най-близката от социалните дистанции), се открояват няколко клъстера (положителни отговори в %). Най-малка социална дистанция (най-високо ниво на приемане) се наблюдава по отношение на гражданите на Европейския съюз (42,7%), англичаните (34,4%) и имигрантите от някои източноправославни славянски държави: руснаци (36,9%), македонци (26,0%), сърби (25,7%) и бесарабски българи (28,7%). Втори клъстер образуват т.нар. традиционни малцинства в страната – арменци (24,2%), гърци (24,1%), българи мохамедани (22,6%), турци (21,7%), румънци (21,3%) и евреи (20,0%), както и украинците (21,7%). На дъното на социалния престиж с много близки показатели са новите имигрантски малцинства – афрограждани от САЩ, Европейски съюз, Латинска Америка и Африка (10,3%–11,1%), кюрди (10,7%), араби (11,4%), албанци (11, %5) и вьетнамци (11,5%). Японците (16,7%), китайците (12,5%) и ромите (16,7%) се намират в един междинен клъстер между традиционните етнически групи и отхвърляните нови малцинства. С малки изключения тези нива на приемане се запазват и при останалите социални дистанции (Пампоров, 28–44)

Когато от национално представителната извадка се вземат предвид само отговорите на лицата, самоопределили се като българи, се наблюдават няколко тенденции, различаващи се от предходното подреждане. Ромите и китайците попадат в групата на

най-нехаресваните, когато трябва да бъдат приети за гости, съседни, съквартирнци или жители на същото населено място. По същите показатели българите мохамедани се издигат в престижната група на най-харесвани малцинства. Японците се издигат и получават одобрение от ранга на традиционните малцинства в страната, успоредно с румънците и турците, които демонстрират устойчиви нива на подобно приемане.

Критичният прочит на представените данни позволяват няколко констатации: На първо място, въпросът, измерващ най-близката социална дистанция, „Бихте ли сключили брак с...?“, трябва да бъде преформулиран или да бъде потърсен друг индикатор, защото използваната формулировка не измерва директно и единствено етническа социална дистанция. Изследваните лица, които вече имат сключен брак или са в пенсионна възраст, е възможно да отговорят отрицателно (не бих сключил брак с...) не поради съществуването на негативен стереотип към малцинството, а поради нежеланието им да сключват изобщо повече брак. Аналогично при най-младите (18–30 г.) съществува широко разпространена тенденция за съвместно съжителство или връзка без брак, като нежеланието им да се сключва брак е възможно да отразява тази тенденция, а не етнически предразсъдък. На второ място, не мога да се съглася с извода на авторите на изследването, че данните говорят за дълбоки религиозни предразсъдъци. Доказателство за това е фактът, че българите мохамедани, мюсюлмани по религиозна принадлежност, са сред най-харесваните мащинства. На трето място, изхождайки и от предишните бележки, трябва да оспоря твърдението, че расовите и етническите предразсъдъци на българите са толкова значими, големи или дълбоки, както ни биват представяни: при социалната дистанция ”съвместно съжителство в България” различните малцинствени етнически групи получават много близко високо одобрение – разликата между първите и последните в тази класация е едва 10–15%.

Според резултатите от изследването полът и възрастта не оказват статистически значимо влияние при поддържането на пространствени социални дистанции. Въпреки това по отношение на всички етнически малцинства се наблюдава сходна тенденция, при която лицата на възраст 31–45 г. са най-толерантни, лицата на възраст 46–

60 г. имат нагласи, близки до средните за страната, а най-младите (18–30 г.) и най-възрастните (над 60 г.) поддържат най-големи социални дистанции към етническите малцинства. Като най-толерантен към етническите малцинства се откроява Южният Централен район на България (Пазарджик, Пловдив, Смолян, Хасково и Кърджали). Същевременно най-големи социални дистанции по отношение на малцинствата са измерени в Северния Централен (Велико Търново, Габрово, Русе, Търговище и Разград) и в Североизточния район (Силистра, Добрич, Варна, Шумен). Типът на селището играе изключително важна роля при по-интимните дистанции (каквото е съгласието за брак) и не оказва почти никакво влияние при по-отдалечените категории (каквато е съгласието малцинствата да живеят в България). Социалните дистанции към етническите малцинства в столицата и големите градове са по-малки, отколкото в селата и малките градове. Нивото на образование на изследваните лица е в обратно-пропорционална зависимост със социалните дистанции по отношение на брака. Колкото по-високо е нивото на образование, толкова по-малко са предразсъдъците по отношение на сключването на брак с представител на етническо малцинство, живеещо в България. Тази тенденция се запазва и при останалите пространствени категории – гостуване, съседство и т.н., като лицата с висше образование показват значително по-висока склонност да приемат етнически другите в своя социален свят. Изключение прави съгласието етническите малцинства да живеят в България, по отношение на което не се наблюдава зависимост на нагласата от степента на образование. В нагласите на лицата със средно и основно и по-ниско образование като цяло не се наблюдават съществени разлики. С малки изключения трудовите и образователните социални дистанции се припокриват с пространствените (Пампоров, 44–46).

Според авторите на изследването, нагласите на българите очертават един съществен проблем – социалното изключване на децата от етническите малцинства. Според резултатите 11,5% от българите са готови да сключат брак с роми, а 10,7% са готови да работят във фирма, където ромите са висш управленски състав, докато едва 4,1% биха се съгласили децата им да учат в т.нар. сегрегирано училище, където ромските деца са 2/3 от учениците. Тази

тенденция касае всички малцинствени групи в България, но само ромите и турците имат демографския потенциал да съставят подобни паралелки и випуски. Оттук изследователите правят извода, че съществуващите значителни предразсъдъци към образованието в етнически смесени паралелки може да доведе до фактическа сегрегация и дискриминация на ромските и турските деца (Пампоров, с. 60). Тази констатация е уместно да бъде оспорена, поради факта, че е нормално българските родители да не желаят децата им да учат в училище, в което децата им ще бъдат етническо малцинство, независимо от етническите им предразсъдъци, както и поради факта, че неодобрението за съвместно получаване на образование не надхвърля драстично социалната дистанция за описаните малцинства.

Съгласно отношението към тях, етническите групи в страната могат да бъдат класифицирани в пет групи. Първата е на **най-добре** *ї ðeàðeòà: гражданите на ЕС* (принадлежащи към бялата раса), *англичаните* и *руснаците*. Всички те са добре позиционирани върху всяка от трите скали – пространствена, трудова и образователна. Втората е групата на **добре приетите** малцинства, като в нея попадат *православните славянски групи* и *традиционните малцинства*. Православните славянски групи – бесарабски българи, македонци, сърби и украинци – са добре приети като брачни партньори и колеги, с които да се работи рамо до рамо, но не са добре приемани като началници и като граждани на България. Традиционни малцинства – българи мохамедани, турци, арменци, евреи и румънци – не са добре приемани като брачни партньори, но са харесвани като колеги, съседни и жители на България. В трета група на **недобре приетите** попадат *китайците* и *ромите*. Ромите са най-зле приетото от всички традиционно живеещи в България малцинства. Същевременно те са по-добре приети от повечето нови имигрантски общности. Социалните дистанции по отношение на китайците са сходни с тези към ромите – винаги в долната част на скалата, но никога на дъното. Групата на **най-неприетите** включва: *африканците* (всички групи с африкански произход независимо от тяхното гражданство са ситуирани винаги на дъното на социалните скали); *мюсюлманските имигрантски общности* – араби, албанци, кюрди; *вьетнамците*. Вьетнамците и мюсюлманските общности са малко по-добре приети, отколкото афрогражданите, но това все още не им

позволява да се изкачат в по-горната група, макар че при арабите и виецнамците съществува подобен потенциал. Като отделна група на **амбивалентно приетите** се очертават японците. Те са изключително добре приети върху скалата за трудовите дистанции – подобно на гражданите на ЕС, англичаните и руснаците. Добре са приети на скалата на образователните дистанции – подобно на традиционните за страната общности. Не са добре приемани като брачни партньори – подобно на китайците и ромите (Пампоров, 122–123).

Изследването на съдържанието на стереотипите за етническите малцинства позволява открояването на четири типа стереотипи, които при различните етнически групи се намират в различни комбинации и пропорции един спрямо друг. Специфичният обобщен образ на дадена етническа или национална група се формира от: личностни характеристики; начин на живот; физически характеристики; и културни специфики, включително асоциации за исторически факти. За целите на изложението тук ще коментираме резултатите само на няколко от етническите групи.

Българите биват възприемани най-вече през личностни характеристики. Водещите стереотипи са: „трудолюбиви“ (30,8%), „госто-приемни“ (14,2%) и „добродушни“ (12,5%). В известен смисъл се наблюдава противоречие в автостереотипа, доколкото сред първите десет най-силно открити стереотипа освен „трудолюбиви“ присъства и „мързеливи“ (8,1%). Друга негативна личностна характеристика, приписвана на българите като цяло, е „завистливи“ (10,8%). Начинът на живот е описан само с негативния стереотип „бедни“ (8,3%). А физическите характеристики са обобщени в стереотипа „красиви“ (5%) (Пампоров, с. 92).

За разлика от стереотипите към българите по отношение на албанците преобладават негативните стереотипи. Те са възприемани най-вече като „войнствени“ (18,8%), „лоши“ (14%), „престъпници“ (13,5%), „терористи“ (5,8%) и „отмъстителни“ (4,8%). Сред културните специфики изпъква религиозната им принадлежност към исляма – „мюсюлмани“ (11,6%). Любопитен е фактът, че биват свързани с друга етническа група – „цигани“ (8,2%), без за това да има безспорно демографско основание. Повечето от стереотипите за албанците вероятно могат да бъдат обяснени с кризата в Косово (Пампоров, с. 93).

Вероятно защото един от стереотипите за българите мохамедани е „братя българи” (7,5%), то водещият стереотип – „трудолюбиви” (45,1%) съвпада с водещия стереотип при българите. При българите мохамедани обаче не се наблюдава противоречие в стереотипа. Той е изключително добре изразен и като сила, и като обхват. Други два стереотипа, които съвпадат със стереотипите за българите са „добродушни” (10,9%) и „бедни” (4,1%). Наблюдава се натрупване на цяла плеяда взаимосвързани личностни характеристики – „скромни” (7,9%), „честни” (5,3%), „покорни” (4,5%), „затворени” (4,9%). За разлика от българите при стереотипите за българите мохамедани се появяват и белезите на религиозното им различие. Те са възприемани като „религиозни” (7,9%) мюсюлмани и са посочени особености на облеклото им – „фереджета/шалвари” (4,9%) (Пампоров, с. 97).

Има много сходства в структурата на обобщения образ на китайците с този на виетнамците. Наблюдава се почти пълно припокриване в расовите стереотипи. Китайците са „жълти” (14,5%), с „дръпнати очи” (5,2%), подобно на виетнамците, но не „ниски”, а „дребни” (7,4%). Доколкото подобна връзка се наблюдава и по отношение на японците, може да се допусне, че съществува стереотип за наличието на връзката между „жълти” и „дребни/ниски”, макар че подобна връзка не е естествена, т.е. както сред „белите” има ниски и дребни, така и сред жълтите има високи и едри. Подобно на виетнамците и китайците са считани за „трудолюбиви” (28,4%), „търговци” (15,5%) и „бедни” (2,6%). В измерението на културните специфики и те са представени със своята кухня, но вместо „кучетата” на виетнамците тук се открояват „оризът” (5,8%) и „китайските ресторанти” (3,9%). Най-силните стереотипи за китайците са „трудолюбиви”, „милиарди хора” и „търговци” (Пампоров, с. 102).

В представата за африканците на първо място рязко изпъкват тяхната основна расова черта – „черни” (48%). Вторият значим стереотип за тях е, че са „бедни” (25,8%), а третият – че са физически „силни” (10,9%). Макар че не е сред водещите стереотипи, представата, че африканците са „изостанали” (5%) допълнително се подсилва от стереотипите „бедни”, „болни” (7,2%) и „необразовани” (5,4%). Тук се наблюдава илюзорна корелация между физическата черта „черни” с физическите черти „къдрави” и „силни”. Това, според

авторите на изследването, е типичен пример за расов стереотип (подобен на стереотипа „жълти“-„дребни“, разгледан по-горе), който е възпроизведен и при другите две групи афрограждани. Структурата на обобщения образ за афрогражданите от САЩ и ЕС също е сходна с тази за афрогражданите от Латинска Америка и Африка. Значителната разлика е, че тук изчезва стереотипът „роби“, който се наблюдава по отношение на предходните две групи. Трите най-силни стереотипа за афрогражданите от САЩ и ЕС са „черни“ (52,4%), „артисти“ (23,5%) и „силни“ (17,5%) (Пампоров, 105–107).

Водещите стереотипи при румънците са „съседни“ (25,9%), „цигани“ (14,3%) и „крадливи“ (13,9%). Ако тези стереотипи биват съпоставени с нагласите за гърците, македонците, сърбите и турците, може да се каже, че се наблюдава известно изкривяване в измерването на стереотипите. То се дължи на факта, че по отношение на въпросните пет групи анкетираните вероятно са изразили своите представи за гражданите на „съседните“ страни, отколкото за представителите на тези национални държави, живеещи в България. Единствено по отношение на румънците обаче се среща стереотипът, че тези съседи са „като нас“ (5,4%). Стереотипът, че румънците са „крадливи“, допълнително се подсилва от другите два негативни стереотипа за тази етническа група – „измамници“ (6,6%) и „далавераджии“ (3,5%) (Пампоров, с. 109).

Именно стереотипът „крадливи“ (46,3%) е водещият за ромската етническа група в България. Другите два основни стереотипа са „мързеливи“ (23,4%) и „мръсни“ (15,4%). Важно е да се отбележи, че ромите са групата, по отношение на която се наблюдават най-голям брой негативни стереотипи. Така ромите се определят като лъжливи (11,2%), цигани (9,6%), необразовани/глупави (8,6%), бедни/гладни (7,7%), купонджии (6,5%), нахални (3,7%) и хитри (3,0%). Единственото позитивно нещо в това е, че голяма част от тези нагласи са слаби и несвързани помежду си, т.е. могат относително лесно да бъдат разрушени при една адекватна политика (Пампоров, с. 110).

Стереотипите за турците са съсредоточени около различното им вероизповедание. Водещият стереотип за тях е „вяра“ (24,8%), който е допълнително подсилен от стереотипите „турско робство“ (15,1%), „фереджета“ (8,7%) и „фанатици“ (10,1%). Третият по сила

стереотип е „трудолюбиви“ (14,4%), подсилен от стереотипа „усърдни“ (4%). Като цяло в стереотипа за турците се наблюдават рекомбинирани различни стереотипи, характерни за другите мюсюлмански групи в изследването (албанци, араби, помаци), но обобщеният образ не е сходен с никой от обобщените образи на другите групи (Пампоров, с. 112)

Японците са първата етническа група, по отношение на която не е регистриран нито един негативен стереотип. Основната представа за тях са „високи технологии“ (31,8%), „трудолюбиви“ (19,8%) и „умни“ (15,5%). Стереотипът за трудолюбието, подобно на стереотипите за турците, е свързан с „усърдни“ (9,2%), който от своя страна е свързан с „дисциплинирани“ (6,3%). Подобно на виетнамците и китайците, японците са описвани в същите расови стереотипи – „жълти“ (6,9%) и „дребни“ (5,4%). За разлика от виетнамците и китайците обаче като културна специфика се откроява не традиционната кухня, а „бойните изкуства“ (5,2%) и стереотипът, че Япония е страна с „древна култура“ (7,7%) (Пампоров, с. 114).

Според Пампоров, ако се съпоставят резултатите от неговото изследване с наличните данни от предходни изследвания (Томова, 1992; Petkova, Todorov, 2002), е възможно да се проследи устойчивостта на някои стереотипи, но и промяната в обобщения образ на отделните етнически малцинства. Водещият преди стереотип за турците като „религиозни фанатици“ се запазил, но значително е загубил своята сила. Негативните стереотипи „отмъстителни“ и „жестоки“ са изчезнали и са заменени от стереотипите „трудолюбиви“ и „търговци“. Казано с други думи, в България се наблюдава положителна промяна и „изчистване“ на образа на турците от негативните стереотипи. За разлика от стереотипите за турците тези за ромите показват устойчивост. Стереотипите, че ромите са „крадливи“ и „мръсни“, запазват водещата си позиция, а стереотипът „невежи“ се появява като „необразовани“. Регистрираните стереотипи за арменците се различават от стереотипите, регистрирани в началото на прехода. Ако тогава арменците са смятани за „възприемчиви“, „културни“, „дейни“ и „кротки“, то днес те са считани за „хитри“, „скъперници“, „дружелюбни“, „търговци“ и „весели“. Водещият стереотип, че евреите са „богати“, се запазва. Може да се каже, че

стереотипите, че са „интелигентни” и „съобразителни” също се възпроизвеждат посредством двете взаимосвързани категории „умни” и „хитри”. Стереотипът „дейни” се появява като „предприемчиви”. Новият момент в настоящото изследване е стереотипът, че евреите са „скъперници”. От стереотипите за албанците несъмнено се е запазила нагласата, че са „отмъстителни”. Може също така да се предположи, че регистрираният преди стереотип „зли” е сходен със сега регистрирания стереотип „лоши”, а разликата се дължи на процеса на прекодиране. Всички останали стереотипи за албанците са нови и са пряко свързани с военните действия в Косово. В автостереотипа за българите също се наблюдават съществени промени, като за разлика от преди на преден план сега изпъкват множество позитивни характеристики – „трудолюбиви”, „гостоприемни”, „добродушни” и „умни”. Водещият преди стереотип – „завистливи”, се запазва, но е по-слабо изразен (Пампоров, с. 122).

Според Пампоров, като обобщен стереотип на българите съществува т.нар. „мит за славянското братство”: всички етнически групи, включени в изследването, които говорят някой от славянските езици, биват квалифицирани и като „славяни”, „братя” и „весели”, в съчетание с поддържането на малки социални дистанции към тези групи. Авторът обяснява този факт с политическия натиск, оказван от Русия върху България след Освобождението и обвързаност на България със СССР в периода 1946–1989 г. (Пампоров, 118–119). Безспорно, трябва да се съглася с Пампоров, че социалното приемане на общностите на руснаци, украинци, сърби и македонци е положителна тенденция, която трябва да се стимулира и в бъдеще. Не мога да се съглася, че този обобщен стереотип е продукт единствено на визириания политически натиск. Общата историческа съдба, проследима векове назад и свързана с противопоставянето на общи врагове, близката религиозна идентичност, традиционно добрите културни, социални, образователни и икономически връзки с тези общности, както и добрата перспектива за съвместно съжителство в общ европейски дом, са много по-добро обяснение за съществуването на коментирания мит.

Според авторите на изследването у българите съществува нагласата да одобряват бедността и трудолюбието, като причина за

това се посочват традиционните религиозни ценности на източното православие. Като доказателство за тази теза Пампоров посочва присъствието на двойката стереотипи „бедни” и „трудолюбиви” при етносите, припознавани като „нас” – българи, бесарабски българи, българи мохамедани, но също така и за трите групи афрограждани, както и за китайците и вьетнамците (Пампоров, с. 119). Според мен такова твърдение е спекулативно и необосновано. Не е необходимо да се търси причина за автостереотипа бедни в традиционните религиозни ценности, които мнозинството от българите вече не споделят, при съществуването на обективния факт, че сме най-бедната страна в Европейския съюз. Тук има и друго по-вероятно обяснение – част от българската народопсихология е социалножелателното себедефиниране като бедни и трудолюбиви. Българите, постигнали икономически просперитет, умишлено не го демонстрират, за да избегнат санкциите на общността. Да бъдеш милионер в САЩ е престижно и славно, да бъдеш милионер в България е осъдително и опасно.

Тревожен извод, който откриваме в страниците на изследването, е, че българите поддържат силни и ясно изразени расистки стереотипи. Като доказателство се посочват данните: африканците са най-нежеланите брачни партньори, най-нежеланите началници и най-нежеланите съученици за българските деца; за японците не съществува нито един негативен стереотип, но въпреки това пространствените и образователните дистанции към тях са големи; гражданите на ЕС (за които се предполага, че са бели) са най-добре приетата група, но същевременно афрогражданите от ЕС и САЩ са на дъното на социалния престиж (Пампоров, с. 120). Изводът, че българите са расисти е преувеличен и неаргументиран. Както вече посочих по-напред, съществуването на определен стереотип само по себе си не е недостатък и не е сигурна детерминанта за появата на определен тип поведение. За да твърдим, че българите поддържат силни расистки стереотипи, то трябва да посочим в сравнение с кого тези стереотипи са силни или слаби: авторите на изследването на посочват сравнителни данни за подобни стереотипи у гражданите на Европейския съюз или САЩ. Това, че мнозинството от белите американци не одобряват негрите, но избират цветнокож президент, прави ли ги расисти? Съществуването на големи пространствени дистанции към

афрогражданите и японците може да бъде обяснено и с други фактори: липса на релен контакт или историческа традиция във взаимодействието с тези културни общности; присъствието на твърде малко техни представители в страната ни; често пъти отрицателния образ, които им създават масмедите. Твърдението на Пампоров, че възприемането на японците, китайците и вьетнамците като „жълти“ и „дребни/ниски“ (Пампоров, с. 102), а на негрите като „черни“, „къдрави“ и „силни“ (Пампоров, с. 107) е доказателство за съществуването на отрицателен расов стереотип също е невярно и неаргументирано. След като мнозинството от азиатците са дребни, а мнозинството от африканците са къдрави и с тъмен цвят на кожата е нормално в когнитивната схема на възприемащите ги това да са съществени и отличителни признаци. По-странно и абсурдно би било твърдението, че африканците са руси и бели. С други думи казано, употребата на съществуващ отличителен физически белег като част от описанието на група хора все още не прави това описание расистко: важен е контекстът, смисълът и оценката, които описващият влага в използваните за описанието думи. Използвания метод за измерване (асоциативен въпрос) и резултатите от изследването не ни позволява да разкрием този контекст. Другото, което изследователите от Отворено общество забравят, е, че наред с негативните, според тях, качества, китайците биват описвани и като „трудолюбиви“, „търговци“, „бедни“; негрите и като „бедни“, „болни“, „работливи“, „спортисти“; а спрямо японците няма нито един отрицателен стереотип. Тези определения говорят по-скоро за съществуването на емпатия, състрадание и приемане от страна на българите, а не за наличието на расистки предразсъдьци.

Пампоров основателно отбелязва, че след терористичните атаки от 11 септември 2001 г. глобалното обществено мнение като че ли започна да слага знак на равенство между исляма и тероризма. Според него това фокусиране върху терористичните прояви на ислямистки организации води до поддържането на макростереотип за ислямския тероризъм и дори до появата на понятия като ислямофашизъм. Според автора, митът за ислямския тероризъм намира пряко отражение в стереотипите на българите за етническите малцинства. И трите нови за България етнически общности, които идват от

райони с преобладаващо мюсюлманско население – албанци, араби и кюрди – биват квалифицирани като „терористи”. И при трите групи стереотипът „терористи” е подсилен от стереотипи като „фанатици”, „войнствени” или „агресивни”. Според авторите на изследването, това е един чудесен пример за религиозно стереотипизиране (Пампоров, с. 120). Тук отново само от части мога да се съглася с така формулирания извод. Факт е, че в глобален план се наслагва образът на терориста-мюсюлманин, олицетворяван доскоро от Осам Бен Ладен, като тази „заплаха” стана повод за военни интервенции в Ирак, Афганистан и Либия. Трябва да отбележим обаче, че за разлика от мнозинството от европейските и американските граждани, българите показват завидна рационалност, като не стават жертва на мита за ислямския тероризъм. Доказателство за това е, че дамата „терористи” не се поставя на двете големи мюсюлмански общности в страната – турците и българите мохамедани.

Обобщавайки данните от изследването, Пампоров отбелязва: „Изследването на социалните дистанции и етническите стереотипи имаше за цел да провери доколко толерантността към етническите малцинства в страната съществува или това е мит, наричан с гръмкото име „български етнически модел”. Изследването показва, че в България съществуват силно вкоренени расови и религиозни стереотипи, които са причина за поддържането на значими пространствени, трудови и образователни дистанции към голяма част от етническите малцинства и потенциалните имигрантски общности” (Пампоров, с. 118). Длъжен съм да поставя под съмнение този генерализиран извод. Освен посочените досега аргументи, доказващи преувеличеността и неаргументираността на твърдението за съществуването на „силни” и „дълбоко вкоренени” расови и религиозни стереотипи при българите, трябва да се посочат още няколко критични бележки. Съществен недостатък на изследването на „Отворено общество” е интерпретацията на отговорите на изследваните на асоциативния въпрос, измерващ съдържанието на етническите стереотипи. Положителната или отрицателната натовареност на използваните от респондентите отговори се дефинира не от самите респонденти, а от авторите на изследването. Така например определението „хитри”, посочено за 12 от 24 етнически групи, описва отрицателен или поло-

жителен стереотип? Защо определенията „бедни“ (африканци, китайци, българи и т.н.), „пияници, водка“ (руснаци), „националисти“ (македонци) и „лихвари“ (евреи) се приемат от изследователите на „Отворено общество“ за негативни стереотипи? Произволното придаване на позитивно или негативно оценъчно съдържание на използваните определения означава, че изследователите не са измервали нагласите на българите, а своите собствени. Лошо впечатление прави фактът, че за редица етнически малцинства в текста на изследването са посочени само негативните стереотипи към тях, като положителните нагласи са пропуснати да бъдат споменати и коментирани. Така румънците се описват като „цигани“ (14,3%), „крадливи“ (13,9%), „измамници“ (6,6%) и „далавераджии“ (3,5%), но се пропуска да се отбележи, че българите ги възприемат и като „работливи“ (6,6%), „добри“ (5,8%), „земеделци“ (3,9%), и „власи“ (3,9%). Убеждават ни, че турците са възприемани като „вяра“ (24,8%), „турско робство“ (15,1%), „фереджета“ (8,7%) и „фанатици“ (10,1%), но пропускаат, че ги определяме и като „търговци“ (12,1%), „съседи“ (9,1%), „добри“ (5,0%), „упорити/прогресиращи“ (4,0%). Аналогична е ситуацията и при вече коментираните китайци, вьетнамци, японци и африканци. Интересен факт, който се е изплъзнал от интерпретациите на изследователите от „Отворено общество“ е, че като най-толерантен към етническите малцинства се откроява Южният Централен район на България (Пазарджик, Пловдив, Смолян, Хасково и Кърджали): това е регионът с най-голяма концентрация на компактни общности от ромски и турски етнически произход. Оттук следва, че българите в райони, където реално съжителстват с компактни и големи общности от турци и роми, са по-толерантни към тези малцинства в сравнение с райони, където съвместното съжителство липсва или е сведено до минимум. Тази констатация свидетелства за това, че наличието на големи социални дистанции към визираните малцинства е причинено от липсата на реален контакт, взаимодействие и съжителство с тях, т.е. базира се на фантазни представи. Не на последно място доказателство за това, че българският етнически модел на толерантност към малцинствата не е мит, а съществуваща и добре функционираща реалност, е фактът, че за разлика от съседните страни в последните 20 години у нас е нямало реални и дълбоки конфликти на верска или етническа основа.

Въпреки множеството критични коментари, вместо обобщение, съм длъжен да формулирам следните изводи: Изследването, осъществено от Отворено общество, е най-доброто, реализирано в страната ни от началото на прехода. Резултатите позволяват сравнителен анализ на тенденциите при бъдещи такива изследвания както в страната, така и в световен мащаб. Макар да не съм съгласен с преувеличените оценки и прекалено крайните изводи от изследването, факт е, че в България съществуват значими социални дистанции и отрицателни стереотипи към определени етнически и религиозни малцинства. Факт е също, че тепърва трябва да се работи върху политики и стратегии, позволяващи една по-пълноценна интеграция на малцинствата в общността, както и върху промяната на негативните стереотипи.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Джонев, С.** Социална психология. Т. 2. София, 1996.
2. **Добрев, Д.** Сравнителен анализ на диспозиционните подходи към личността. Библиотека „Диоген“: „Психология 2008“. Велико Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2009.
3. **Пампоров, А.** Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България, 2009 <http://www.osf.bg/downloads/File/SocialDistancesReport.pdf>
4. **Томова, И.** Етнически стереотипи и предразсъдъци у българите. Аспекти на етнокултурната ситуация в България. София, ЦИД, 1992.
5. **Айви, А. Е. и кол.** Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники. Москва, 1999.
6. **Kenrick, D. T., D. O. Stringfield.** Personality traits and the eye of the beholder: Crossing some traditional philosophical boundaries in the search for consistency in all of the people. *Psychological Review*, 1980, 87.
7. **Mischel, W.** Personality and assessment, New York: Wiley, 1968.
8. **Mischel, W.** Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality. *Psychological Review*, 1973, 80.
9. **Petkova, K., V.Todorov.** Bulgarien national stereotypes and national identity. *Sociological problems. Special issue XXXIV*, 2002.